

the results of the State Agency of Ukraine for Cinema for 2019]. (2019). *Derzhavne agentstvo Ukrayiny z pytan` kino*. URL: <http://dergkino.gov.ua/ua/text/reports-state-cinema.html> (in Ukrainian).

10. Lytvynenko O. (2020). *Postradyans`kyj period v ukrayins`ko-rosijs`kyy vidnosynax pozadu. Shho dali?* [Post-Soviet period in Ukrainian-Russian relations behind. What's next?]. *Nacional`na bezpeka i oborona*. №1-2(181-182). 130–132. (in Ukrainian).

11. Pidtrymka nacional`nogo kinematografa: yevropejs`kyj dosvid [Supporting national cinema: the European experience]. (2014). *Nacional`nyj instytut strategichnyx doslidzhen`*. URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/1432/> (in Ukrainian).

12. Pochepczov G. (2019). *Komiksy i teleserialy kak instrukcii po massovomu povedeniyu* [Comics and TV series as instructions for mass behavior]. *Media Sapiens*. URL: <https://ms.detector/mediaanalitika/post/23665/2019-10-20-komiksy-i-teleserialy-kak-instruktsii-po-massovomu-povedeniyu/> (in Russian).

13. Strebkova Yu. (2017). *Rozdumy pro svoiyx, chuzhyx ta inakshyx* [Reflections on their own, others and others]. *Genderna paradygma osvithnogo prostoru*. № 5. 34–44. (in Ukrainian).

14. Fisenko T.V. (2020). *Kinematograf u formuvanni gromads`koyi dumky* [Cinema in the formation of public opinion]. *Obriyi drukarstva*. №1(8). 205–223. (in Ukrainian).

15. Bisky L., Wiedemann D. (1985). *Der Spielfilm. Rezeption und Wirkung*. Berlin: Kunst und Gesellschaft. (in German).

16. Wong Curtis (2017). Alabama Theater Won't Show «Beauty And The Beast» Because Of Gay Subplot. *The Huffington Post* (03 March 2017). URL: https://www.huffpost.com/entry/beauty-and-the-beast-alabama-theater_n_58b9a6f7e4b05cf0f400427b (in English).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.2>
УДК 323.2(476)"2020"

Олександр Агєєв
кандидат історичних наук, доцент
м. Могильов, Білорусь

ORCID: 0000-0001-6926-8783
Email: aheyeu@tut.by

БІЛОРУСЬКІ ПРОТЕСТИ 2020 У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Анотація. У статті в тезовій формі представлені результати первинного аналізу білоруських протестів 2020 року в контексті подібних процесів на пострадянському просторі. Показані передумови, причини масових демонстрацій: структурні проблеми та українські події 2014 року призвели до застою білоруської економіки; довіра до результатів виборів у суспільстві падала з кожною виборчою кампанією; нове покоління білорусів мало незрозумілі цінності, які влада зберігала і нав'язувала суспільству. Також було кілька мотивуючих чинників протестів: особливості стратегії білоруського керівництва в контексті пандемії вірусу covid19 знизили авторитет уряду; невідповідність офіційних та фактичних результатів голосування; жорстокість розгону перших післявиборчих протестів викликали масове обурення. Влада вважала і досі вважає іноземний фактор головною причиною протестів. Багато політиків та експертів підтримують теорію втручання Росії в Білорусь. Солідарність білорусів - нове явище для Білорусі в новітній історії. Багато в чому вона змогла проявити себе через нові форми спілкування в суспільстві та нові творчі форми діяльності: ланцюжок солідарності, прогулянки та марші по проспектах та вулицях, акції в житлових районах тощо. Діяльність жінок, пенсіонерів та робітників свідчить про зміну їхньої ролі у політичному житті пострадянських країн. Підтримка протестів з боку інших традиційних та нових професійних груп свідчить про загальнонаціональний характер демонстрацій у сучасній Білорусі. Відсутність очевидних соціально-економічних вимог дозволяє класифікувати білоруські протести як політично-демократичні революції, які умовно можна назвати "Революціями гідності". Найважливішим результатом білоруських протестів є відкриття світу білоруської політичної нації. Незважаючи на поляризацію та певний розкол у суспільстві, існує чіткий загальний попит на суверенітет як від електорату С. Тихановської, так і від прихильників А. Лукашенка. Тепер усім політичним силам доведеться рахуватися з фактором існування та активної участі у політичному процесі білоруської політичної нації.

Ключові слова: Білорусь, Могильов, Україна, протести, репресії, А. Лукашенко, С. Тихановська.

BELARUSIAN PROTESTS 2020 IN THE CONTEXT OF STUDYING CONFLICT PROCESSES IN THE POST-SOVIET SPACE

Abstract. *The article presents in abstract form the results of the initial historical analysis of the Belarusian protests of 2020 in the context of similar processes in the post-Soviet space. The preconditions and reasons for the mass demonstrations are shown: structural problems and the Ukrainian events of 2014 led to the stagnation of the Belarusian economy; confidence in the election results in society declined with each election campaign; the new generation of Belarusians had incomprehensible values, which were preserved and imposed on the society by the authorities. There were also several triggers of protests: the peculiarities of the strategy of the Belarusian leadership in the context of the covid virus pandemic Kovid19 reduced the authority of the government; and the inconsistency of the official and actual results of the vote, the brutality of the dispersal of the first post-election protests caused mass outrage. Authorities considered and still consider the foreign factor to be the main reason for the protests. Many politicians and experts support the theory of Russian interference in Belarus. Solidarity of Belarusians is a new phenomenon of Belarus in recent history. In many respects it was able to manifest itself thanks to new forms of communication in society and fresh creative forms of activity: a chain of solidarity, walks and marches on avenues and streets, actions in residential areas, etc. The activity of women, pensioners and workers shows a change in their role in the political life of post-Soviet countries. And the support of the protests of other traditional and new professional groups testifies to the nationwide nature of the demonstrations. The lack of obvious socio-economic demands makes it possible to classify the Belarusian protests as political democratic revolutions, which can be conditionally called "Revolutions of Dignity". The most important result of the Belarusian protests is the discovery of the world of the Belarusian political nation. Despite the polarization and a certain division in society, there is a clear general demand for the sovereignty of Belarus by supporters of S. Tikhonovskaya and A. Lukashenko. Now all political forces will have to reckon with the factor of existence and active participation in the political process of the Belarusian political nation.*

Key words: *Belarus, Mogilev, Ukraine, protests, repressions, A. Lukashenko, S. Tikhonovskaya.*

У цій статті автор не може дотримуватися повної неупередженості, хоча і прагне до цього, оскільки був не лише свідком подій, але й учасником процесу, надто глибоко пропускаючи події через своє серце і розум. Ми розглянемо білоруські протести, насамперед, із точки зору історика, який не заявляє про точність політичного аналізу подій із ще невизначеним фіналом. Об'єктом емпіричних спостережень був Могильов – центр східного регіону Білорусі, третє за чисельністю населення місто країни. Провінційний погляд може бути ще цікавішим і пізнавальнішим через те, що ситуація в провінції є найбільш типовою для країни.

Виходячи із загальнонаціональних процесів, з урахуванням подій в Могильові, нам зараз видається важливим не тільки зафіксувати історичну подію, а й почати її аналізувати, спробувати порівняти з конфліктами на пострадянському просторі навколо нас.

Передумови протестів. Насамперед варто зазначити, що протести 2020 р. не є першими в новітній історії Білорусі. Грошова реформа в СРСР у 1991 р. спричинила величезні страйки в СРСР і сколихнула Радянську імперію. Протестним було голосування за "народного президента" А. Лукашенка в 1994 р., але воно не переросло у більш гарячу фазу, оскільки уряд Кебіча не наважився фальсифікувати результати голосування. Досить бурхливими були протести в 1996-1997 рр. проти союзу з Росією. У день президентських виборів 2006 р. та 2010 р. також були як значні невдоволення, так і протести, які зібрали десятки тисяч прихильників. У

2006 р. протестуючі за українським прикладом навіть сформували власний майдан на Центральній площі Мінська. У 2010 р. багатотисячний мітинг протесту був жорстко розігнаний і майже всі альтернативні кандидати в президенти були затримані. Це насильство призупинило масову акцію виступів білорусів на десять років і стало поганим прикладом для вертикалі влади в 2020 р., коли, найімовірніше, планувався жорсткий та швидкий сценарій придушення опозиційних демонстрацій. У 2015 р. під впливом українських подій, під впливом загрози можливого втручання Росії, вибори пройшли непоміченими та були масово проігноровані не лише опозиційно налаштованими громадянами, які відчували імітаційний характер політичної боротьби.

Ще в першій половині 2020 р. не було жодних ознак можливості масових протестів у країні. Тільки президент Лукашенко, який передбачав "цікаві" події під час та після виборів, був їх провісником [8]. Він чітко знав результати закритих соціологічних досліджень щодо політичних настроїв у суспільстві. Його можна було б вважати передвісником подій, якби не одне "але" – в перші тижні після виборів влада явно розгубилася.

Лідери традиційних білоруських опозиційних партій: АГП, БНФ, рух "За свободу", соціал-демократичні партії тощо розповіли про потенційно велику базу протестуючих, яку соціологи відзначають у білоруському суспільстві з середини нульових років. Вони спирались на соціологічні дослідження вчених і порівнювали частку тих, хто готовий вийти

на вулицю проти нинішнього режиму, з тією ж часткою українців, які організували два Майдани в Україні (у масовій свідомості білоруського суспільства зафіксовано лише два великих українських Майдани). Лідери опозиційних структур закликали вірити в себе, вірити в свій народ, але пройшли роки, а їхні прихильники не бачили втілення цих досягнень у життя, що остаточно актуалізувало розмови про особливості білоруського національного характеру, крайньої інертності, флегматичності і меланхолії, спокою та конформізму білорусів, які надзвичайно відрізняють нас від волелюбних українців, грузинів, вірменів і т.д. Твердження, що у нас «такі люди», стало буденним та прийнятною нормою міркувань. Таким чином, діяльність традиційних опозиційних сил у перші дні після виборів також визначала певна збентеженість і здивування з приводу сили протестів.

Однією з причин відсутності віри в можливість масового спротиву була та, що за останні 26 років сила репресивного апарату в Білорусі значно перевершила все, що існувало в сусідніх країнах, а глава держави відрізнявся авторитарною харизмою. Крім того здавалося, що цей режим за допомогою московських фінансових субсидій є досить стабільним і користується підтримкою більшості або дуже великої частини суспільства. Принаймні під час попередніх президентських кампаній, за спостереженнями незалежних політиків, експертів та опитувань громадської думки, Лукашенко переміг, хоча з набагато нижчим від офіційного відсотком. До честі тодішніх політичних опонентів президента, вони визнали цей факт і працювали на майбутнє.

Причини та тригери масових демонстрацій 2020 р.

Невдоволення білоруського народу назрівало давно. Однією з причин є складна економічна ситуація в Білорусі, яку зовнішні спостерігачі досить часто недооцінюють. Під впливом застарілої білоруської економічної моделі, суспільних проблем та українських подій у 2014 р. економічний розвиток зупинився. Росія традиційно є найбільшою, а Україна – одна з найважливіших економічних партнерок Білорусі. Тому анексія Криму, війна на Донбасі, санкції проти Росії мали найбільш негативний вплив на білоруську економіку. З 2015 р. у країні спостерігається економічна стагнація, яка у свідомості людей все частіше починає асоціюватися з політичною стагнацією в державі. Білоруська соціально-економічна та політична модель не змогли забезпечити стійкий економічний розвиток.

Окремим чинником, який визначав силу та тривалість протестів, були особливості політичної системи Білорусі та її виборча система. Вони описані в численних публікаціях [7]. Більшість серйозних дослідників визнають, що в країні діє авторитарний режим, який часто називають диктаторським. Не аналізуючи природу політичного режиму, не сперечаючись про форму авторитаризму в Білорусі, ми зазначаємо лише те, що довіра до результатів

виборів у суспільстві зменшувалась із кожною виборчою кампанією, а справедливість виборчої системи викликала багато питань навіть серед прихильників Лукашенка.

Влада намагалася керувати країною силою, і внизу зміцнювалися горизонтальні зв'язки суспільства. На те, що в Білорусі в останні роки соціалістичного будівництва зміцнилися горизонтальні зв'язки, що з цієї точки зору БРСР в 1960 – початку 1980-х рр. була однією з найбільш підготовлених до реформ радянських республік, звернули увагу американські дослідники М. Ербан і Р. Рід у 1989 р. [1]. 30 років потому патріархальна влада стала ще більш неприйнятною для сучасного урбанізованого білоруського суспільства.

Згідно з цим, третім важливим чинником було те, що цінності, збережені та нав'язані владою, були вже незрозумілі для нового покоління білорусів. Суспільство переросло свого президента і не хотіло жити в XXI ст. за правилами середини XX ст. Поступово вияв прагнення до свободи та невдоволення ситуацією в країні стали нормою у спілкуванні все більшої кількості білорусів.

Але тривалий час громадяни, орієнтовані на опозицію, не могли визначити наскільки популярні їхні погляди поза родиною, друзями, професіоналами чи іншими референтними групами. Здавалося, поруч з вами майже не залишилося прихильників президента, але їх все ще багато, оскільки він перемагає на виборах. У протилежних ілюзіях жили прихильники президента, які вважали, що майже всі навколо підтримують Лукашенка. Соціологи можуть легко пояснити цей ефект відсутністю незалежної достовірної соціології, а політологи недемократичним і, як наслідок, неподставницьким характером виборчої системи, яка не забезпечувала представництва груп із різними політичними поглядами в виборчих органах.

Пускових механізмів подій 2020 р. також виявилось не дуже багато.

Пандемія, пов'язана з ковідом, потрясла суспільство, вона ще раз нагадала людям, який слабкий світ. Це змусило задуматися над вічними питаннями щодо сенсу життя і в цілому настав час подумати. Крім того, стратегія білоруського керівництва у надзвичайній ситуації щодо боротьби з пандемією була іншою, вона відрізнялася від стратегій сусідніх країн відсутністю жорстких карантинних заходів. У результаті, люди відчували себе вразливими та почали шукати шляхи захисту, при цьому авторитет уряду різко знизився.

За звичкою Олександр Лукашенко відмовився проводити виборчу кампанію, як це робив щоразу в XXI ст., аргументуючи, що чинного президента варто оцінювати за результатами роботи та ситуацією в країні. Тому всі президентські кампанії цього століття проходили однаково: президент не брав участі в дебатах, не проводив мітингів, не видавав агітаційних листівок чи відео, натомість він багато подорожував регіонами і відкривав соціально-

культурні та економічні об'єкти, проводив численні зустрічі з чиновниками, чим показував свої досягнення та їхнє значення для народу, а державна пропаганда підкреслювала досягнення країни.

Раніше подібна стратегія спрацьовувала і ніщо не віщувало, що цим разом все піде не за шаблоном. Попередні кампанії, особливо кампанія 2015 р., розслабила білоруських чиновників. Тоді в умовах російської агресії в Україні білоруські опозиціонери стояли перад складаним вибором: спробувати скинути з престолу Лукашенка і можливо втратити країну, або грати за правилами влади. Ситуація в Україні потужно демотивувала прихильників Лукашенка.

Кампанія 2020 р. для президентської вертикалі виявилась ще менш виразною. Навіть народні збори із завданнями щодо нової соціально-економічної п'ятирічки не проводились, а звернення президента до парламенту відбулося перед виборами. Оскільки в серпні 2020 року все пішло не так, президент був змушений мобілізувати свій електорат і розпочав агітацію після виборів, які значна частина суспільства вже вважала перемогою С. Тихановської.

Тривала відсутність конкурентної політичної боротьби та зворотного зв'язку влади та суспільства притупила політичну інтуїцію президента та послабила його вертикаль.

Слід визнати успіх кампанії С. Тихановської, але важливо розуміти, що білоруська влада, очевидно, не навмисно підіграла Світлані. Влада, яка бореться з несподіваною новою загрозою, не була готова до реальної, не змодельованої політичної боротьби. Провладні прогнози або не відображали дії опозиції, або діяли жорстоко, що лише посилювало симпатію до опонентів.

Після арешту та виключення основних опозиційних кандидатів у президенти чоловічої статі три жінки змогли очолити опір, а його символом стала Світлана Тихановська. Вона стала втіленням жінки, яка була змушена йти в політику, що викликало природну симпатію до неї. Крім того, вона чітко змалювала перспективу - нові чесні вибори та свій відхід від політики після них. Такої перспективи не продемонстрував чинний президент, який нечітко висловився про перспективи змін у Конституції.

На думку більшості експертів, невідповідність офіційних результатів голосування та картини, яку побачили виборці, була одним з головних факторів, що сколихнули суспільство. Очевидно, що результати, представлені головою виборчої комісії Л. Ярмошиною, не викликали довіри, і були оскаржені опозицією та навіть багатьма прихильниками нинішньої влади, більшістю російських експертів, багато з яких традиційно симпатизують А. Лукашенкові, і, мабуть, усіма українськими політичними оглядачами.

Жорсткість сценарію придушення перших протестів також стала однією з головних причин наростання протестного руху. Жорсткість розгону перших післявиборчих акцій протесту була настільки

непропорційною загрозою та небезпекою, які представляли самі демонстрації, що це не могло не викликати обурення. Звичайно, влада готувалася до такого сценарію, і білоруський спецназ навчався протистояти такому сценарію.

Спочатку, після виборів, влада намагалася заперечити сам факт протестів і вважала іноземний фактор головною причиною протестів. Перед виборами та в перші дні вся вина за протести майже відкрито була покладена на російське керівництво. Але безвихідь ситуації на вулицях міст Білорусі після виборів змусила владу різко змінити ім'я винного. Після підтримки президентом Путіним чинного президента Білорусі, визнання Росією результатів виборів головними винуватцями-«організаторами спроби перевороту» стали по черзі Україна, Чехія, Литва, Польща і, нарешті, США. Навіть після двох місяців протестів колективним суперником білоруського лідера залишався колективний Захід [9].

Теорія змови дуже зручна для політичних лідерів, оскільки перекладає відповідальність за помилки на певного, часом неіснуючого ворога. З цієї точки зору найбільш правдоподібними сценаріями розгортання подій на даний момент є думки про російську інтервенцію, про яку саме керівництво Білорусі говорило досить конкретно перед виборами. Російські політологи та експерти говорили більш відкрито про російський фактор та гру кураторів Кремля. Слід визнати, що підстави для таких міркувань є. І якщо згадати кризи новітньої історії у Вірменії, Грузії, Молдові, Україні, Чорногорії, які виявили втручання Росії, то чому Білорусь має бути винятком?

Багато білоруських політиків та експертів підтримують теорію двох російських сценаріїв стосовно Білорусі, зокрема, патріарх білоруської політики З. Пазняк, який вважає, що росіяни працюють у Білорусі у дві колонії: «Тут були відзначені група "Газпром-ФСБ" (так звана "координаційна рада" та ін.) і сам Лукашенко» [11].

Якщо ми визнаємо існування передвиборчих сценаріїв зовнішніх гравців, то, як і в інших країнах, Білорусь висунула свої, здавалося б, незнані або непередбачувані фактори, які порушили всі можливі початкові сценарії: урядовий, кремлівський чи західний. Навіть погоджуючись з фактом зовнішнього втручання на перших етапах протестів, слід визнати, що в ході їхнього розвитку події переросли в революцію, адже у всій своїй силі виникла велич білоруського народу, який змусив всіх рахуватися з собою. Як влучно зауважив З. Пазняк: «Білорусь поки що рятує лише білоруський народ» [12].

Примітно, що на відміну від революційних подій та протестів у Вірменії (2018), Грузії та Україні (2014), фактор корупції не став самостійною причиною протестів. Це пов'язано з особливістю функціонування білоруської економіки, в якій політичні та економічні еліти міцно перепліталися в традиційних для Білорусі економічних сферах. У Білорусі корупція зв'язує насамперед чиновників та державний бізнес.

Ось чому популярне гасло "Ми хочемо змін" насправді поєднувало кілька компонентів, включаючи політичну та антикорупційну.

Якими б не були причини, очевидним фактом є те, що Лукашенко значною мірою втратив громадську підтримку перед виборами 2020 року. Багато білорусів навчилися жити самостійно, без державної підтримки. Результати виборів та масові акції протесту лише відображали ці факти.

Від самого початку виборча кампанія 2020 року йшла за незвичним для Білорусі сценарієм. Національно орієнтовані верстви білоруського суспільства не мали своїх авторитетних кандидатів у президенти. Усі опозиційні угруповання, рішуче налаштовані на боротьбу, в тому числі М. Статкевич, не були зареєстровані.

Але було три сильних кандидати від так званої «нової опозиції»: В. Бабарика, В. Цапкало, С. Тихановський. «Московські вуха», що стирчать за деякими кандидатами, спочатку відвернули від них багатьох прихильників «старої опозиції», але загальний політичний баланс сил напередодні виборів різко змінився. Нові лідери опозиційних сил свідомо дистанціювались від «старої опозиції», яка протягом багатьох років була дискредитована в очах суспільства офіційною білоруською пропагандою, і навіть слово «опозиція» майже не вживалося. Контрольні запитання «Чий Крим?», «Європа чи Росія?» теж спрацювали на нових кандидатів. Вони висвітлили проблему перемоги на виборах, проведення повторних чесних виборів та необхідності єдності для змін.

На етапі висунення кандидатів у президенти всіх вразило нове для країни явище - величезні черги на пікети для збору підписів за альтернативних кандидатів у перші вихідні після початку цього етапу кампанії. У Білорусі та, мабуть, і на всьому пострадянському просторі цього ще не було. Концентрація пікетів альтернативних до Лукашенка кандидатів в одному місці і в певний час сприяла тому, що багато громадян прийшли підписатися одразу до декількох кандидатів. Психологічно публікація в Інтернеті фотографій та відеозображень черг сприяла усвідомленню важливості кількості супротивників правлячого режиму. Як результат у травні-червні довгі черги людей збиралися по неділях, щоб віддати свій голос проти Лукашенка. У Могилеві громадяни стояли в таких чергах годину і більше.

Після реєстрації п'яти кандидатів на посаду президента за невизначеними критеріями, С. Тихановська вважалася справжнім народним опонентом від суспільства. Спочатку вона стала символом протестних настроїв, після виборів - одним із символів протестів. І лише зараз Світлана стає політичним лідером. Політичне об'єднання штабів Бабарики, Тихановської та Цапкали було дуже вдалим та вимушеним кроком. Три молоді, симпатичні, розумні людини миттєво стали символами нової Білорусі, яка прагне змін.

Після початку виборчої кампанії на пікети на підтримку Тихановської в Могилеві зібралось відносно мало активістів, але мітинг на підтримку Тихановської біля Крижаного палацу 25 липня став найбільшим міським політичним мітингом за часи незалежності. На піку він зібрав понад 3000 людей, і близько 5000 пройшли через тригодинний захід. У двохсоттисячній Бобруйську прийшло ще більше - до 9 тисяч громадян.

Передвиборчий мітинг 30 липня в Мінську став найбільшим політичним мітингом в історії країни, за оцінками на ньому побувало від 50 тис. до 70 тис. людей. Після такого успіху всі інші виборчі акції були зірвані владою через відсутність можливостей їх проведення на різних, часто анекдотичних підставах.

Сторони конфлікту наводять протилежні результати голосування 9 серпня. За офіційними даними, 80,1% виборців проголосували за Лукашенка і 10,1% за С. Тихановську [14]. Альтернативні джерела повідомляли про перемогу С. Тихановської. Наприклад, соціолог британського аналітичного центру Chatham House, Григорій Астапеня, заявив в Інтернет-опитуванні, що 20,6% опитаних проголосували за Лукашенка, а 52,2% - за С. Тихановську [13].

Багато експертів та більшість громадян Білорусі сумніваються як щодо першого, так і останнього результатів голосування. Сторони конфлікту погоджуються лише з високою явкою. Дійсно, день голосування був дуже активним не лише в Мінську, а й у Могилеві. Такої масової явки не було тут з 1990-х років.

Офіційні цифри мало кого залишили байдужими, більшість населення, особливо у великих містах, почувалися обдуреними, що спричинило масові протести. А жорстокий трагічний розгін перших акцій протесту у великих містах, насамперед у Мінську, викликав обурення і гнів та залучив до протестів величезну кількість пасивних жителів Білорусі. Буквально населення різко перетворилося із об'єкта на суб'єкт політики, а жителі - на громадян своєї країни.

Відомо, що надмірне насильство часто викликає хвилю протесту та солідарності. Саме це сталося в Білорусі. Гнів, бажання звільнити в'язнів, помститися, покарати винних, вивели на вулиці на четвертий-п'ятий день спочатку найсмільвіших, а на шостий-сьомий - сотні тисяч людей. Найбільша кількість протестуючих, за більш-менш реалістичними підрахунками, була зафіксована в перші вихідні і охопила близько півмільйона людей по всій країні. Десятки тисяч громадян вирушили до обласних центрів, зокрема Могильова.

Мотиви громадян протестувати мали як загальнолюдський, національний характер, так і особистий. Необхідно зрозуміти, що людей штовхнуло вийти на вулицю як цінності та ідеали, так і бажання допомогти жертвам репресій. У середньостатистичній європейській країні, де проживає 9,5 мільйонів людей, за перші три дні протестів одночасно було затримано 6-7 тисяч людей

[10]. Лише в Могилеві було затримано близько 500 осіб [6]. Багато людей були затримані випадково, що залучило нові групи суспільства.

Немає сенсу детально описувати хід протестів, які відбувались буквально у прямому ефірі, на очах у мільйонів, і досі в пам'яті всіх політично активних та небайдужих людей. Проте варто зазначити певні тенденції та нові явища, характерні для цього процесу.

Форми організації боротьби та спілкування

Ще напередодні голосування всіх вразили шеренги солідарності на вулицях з квітами чи опозиційною символікою. Нова для Білорусі форма демонстрації незгоди набула шаленої популярності в Інтернеті, мобілізуючи перехожих та водіїв, які, принаймні звуковими сигналами, також висловили свою позицію приєднатися до ходи.

У перші дні після виборів з'явилася ще одна форма протесту - прогулянки солідарності. Кілька десятків жінок вийшли в Могильові 12 жовтня у найважчий час. Жінки просто гуляли вулицями і махали квітами. Усі боялися провокацій та затримань. У четвер з'явився Інтернет і групи жінок почали швидко зростати. Вони переростали в колони і шеренги по кілька сотень людей у різних частинах міста. Увечері того дня першими протестували могилевські лікарі та медсестри у білих халатах. У п'ятницю підтягнулися чоловіки, і колони зросли до тисяч із прапорами та першими гаслами, прогулянки перетворилися на марш. У суботу вийшло п'ять тисяч людей, які зайняли центральну площу Леніна, і всім здавалося, що для Могилева це багато. А в неділю вже було дуже важко підрахувати людей. Весь центр міста був охоплений протестуючими, їх було щонайменше 10, а швидше за все, 15-20 тисяч. У повітрі панувала ейфорія. Це була найбільша демонстрація опозиції в історії міста [5].

Пізніше марші стали найпопулярнішою формою протесту. Вони мали дуже креативні мобілізуючі назви: «Марш свободи» (16 серпня), «Марш Нової Білорусі» (23 серпня), «Марш миру та незалежності» (30 серпня), «Марш єднання» (6 вересня), «Марш героїв» (13 вересня), «Марш справедливості» (20 вересня), «Марш 97%» / Народна інавгурація Тихановської (27 вересня), «Марш визволення політ'язнів» (4 жовтня), «Марш честі / гідності» (11 жовтня), «Березень партизан / Партизанський марш» (18 жовтня). Перші серпневі марші зібрали сотні тисяч білорусів, а в першу неділю, 16 вересня, в Мінську, за незалежними підрахунками, зібралося близько 200-400 тисяч громадян, а 30 вересня - до 200 тисяч. У вересні кількість протестуючих у неділю стабільно становила близько 100 000 громадян. Навіть після двомісячних протестів у жовтні, незважаючи на репресії, марші збирали 50-100 тисяч людей. Наприклад, «Марш партизанів» 18 жовтня на Партизанському проспекті в Мінську зібрав десятки тисяч противників режиму, незважаючи на жорстокий розгін попереднього маршу, перешкоджання

транспортним артеріям, відключення Інтернету, прями загрози силою.

З часом різні групи громадян почали свої окремі марші. По суботах жінки Мінська виходили на марш, який згодом став називатися «жіночим демаршем». У перший місяць протестів спостерігали марші робітників. У понеділок, починаючи з 5 жовтня, почалися «пенсійні марші» під гаслом «Ми з онуками!».

На початку акцій протесту не лише в столиці, а й в інших містах були типовими «районні чаювання» та вечірні концерти. У Могилеві в перші тижні вони проходили щонайменше у чотирьох районах. З переходом контрреволюційних сил у наступ противники режиму все частіше вдавалися до подібної тактики, яка виснажувала сили ворога.

Усі спостерігачі відзначають формування у білоруському суспільстві горизонтальних зв'язків під час протестів. Це викликало особливий інтерес у соціологів та політологів, оскільки свідчило про досить високий ступінь самоорганізації білорусів та перехід до нового етапу розвитку постіндустріального суспільства.

Величезну роль зіграли Telegram канали, які влада не змогла заблокувати. Серед них провідну роль спочатку відігравали канали «HEXTA» та «НЕКОЙ живий», але насправді їх було набагато більше. Після блокування опозиційних веб-сайтів на підставі рішення Міністерства інформації Республіки Білорусь, прийнятого відповідно до Закону «Про засоби масової інформації», опозиційні ЗМІ негайно сформували власні Telegram канали, аудиторія яких почала швидко зростати.

Білоруси – нащадки партизанів, а українці – козаків. Щодо таких стереотипних висловлювань існує чимало припущень і критики. Принаймні, білоруси не так вже й активно розвивали свої партизанські дії у всіх війнах, але форми протестів у 2014 та 2020 роках, схоже, підтвердили вище наведені тези. Якщо для українців історично важливо було сформувати власний острів свободи, власну Січ чи власний Майдан, то для білорусів найбільш придатною партизанською тактикою була диверсійна боротьба. Наносити удар та відступати, не вступати в пряме протистояння, виснажувати сили противника тривалою напруженою боротьбою, коли небезпека для противника прихована у, здавалось би, в самому ворожому середовищі – ось основи партизанської тактики, які були прописані в інструкції для радянських партизан.

Гасла та вимоги протестуючих формувалися поступово. Спочатку багатьох білорусів бентежила відсутність чітких вимог та неоднозначність програми опонентів режиму, громадяни гуртувалися навколо ідеї усунення чинного президента та чесних виборів нового. Але поступово були сформульовані перші вимоги: звільнення політичних в'язнів та розслідування злочинів у міліції ставилися як умови для початку діалогу, а вимога «нових чесних виборів» апіорі визнає минуле несправедливим і показує вихід із політичної кризи.

Форми придушення протестів змінювались під час процесу

Спроби дискредитації опонентів режиму, які раніше були результативними завдяки домінуванню державних ЗМІ, зазнали невдачі в епоху Інтернету. Спочатку державна пропаганда зображала опонентів як повій, наркоманів та злочинців, намагалася показати фашистське коріння протестів (використання біло-червоно-білого прапора колабораціоністами під час Другої світової війни), тим самим «фашистський» прапор використовувався для дискредитації опозиції. У 2020 році це традиційне звинувачення опозиції не спрацювало. Біло-червоно-біле стало символом свободи для більшості громадян. Чим більше державні ЗМІ намагалися дискредитувати опонентів, тим менше людей їм вірили. У соціології цей ефект називається негативною адаптацією.

Традиційні спроби ізолювати лідерів протестів зазнали невдачі. Ув'язнення лідерів, їх вигнання з країни не зменшило протестних настроїв, а, навпаки, підвищило їх, адже головне зараз - це горизонтальні зв'язки суспільства. Понад це, репресії викликали ще більшу симпатію до опозиції. А форми боротьби та спілкування загалом справляли враження народної самоорганізації при відсутності лідерів.

Мирний характер протестів спочатку також дезорієнтував владний блок, який готувався до жорстокого придушення опору. Це було продемонстровано 9-12 серпня. Жорстокість, на думку майже усіх експертів, була надмірною, не відповідає реальній небезпеці, яку становили перші протести.

У вересні розпочався новий етап репресій. Вони були особливо сильними у віддалених від столиці населених пунктах, де усі активісти були на виду. Почалася масова ідентифікація протестуючих, їх затримання, складання протоколів, ув'язнення на добу або накладення штрафів. Активісти почувалися спокійніше у Мінську, де велика кількість людей не дозволила поліції швидко діяти та перевірити усіх учасників.

Репресії перетворили деяких активних прихильників змін у групу так званих «спостерігачів», проте білоруські акції протесту виявилися стабільними і тривали набагато довше, приблизно 4-6 тижнів, ніж у інших країнах. Незважаючи на залякування, нова хвиля репресій знову викликала співчуття до протестуючих, мобілізуючи громадян до акцій непокори. Більшість активістів із регіонів почали приїжджати на акції протестів до Мінську, оскільки їх легко можна було вичислити на периферії, тому під час багатьох протестів у столиці стало безпечніше висловити свою політичну волю.

Мирний характер протестів викликав до них прихильність не лише з боку світової демократичної спільноти, але й з боку громадян країни. Те, що іноземні спостерігачі, в тому числі і з тих країн, де відбулися успішні політичні перевороти (Грузія, Вірменія, Україна), протести вважали слабкими та нерішучими, а по суті, це була єдина можливість

протестувати в Білорусі так довго, адже акції тривали уже третій місяць.

Характер революції та рушійні сили. Спочатку завдяки відео- та фотоматеріалам здавалося, що це новий тип революції – релюція емансипованих жінок, які відчули свою силу та значення. Коли у перші дні протестів були ув'язнені активні чоловіки, жінки взяли на свої плечі тягар боротьби. Здавалося, вони й надалі тягнули б цей віз, але поступово правоохоронні органи перейшли на звичні жорсткі методи. Жінки в цьому сенсі досягли рівності, але завдяки їм чоловіки знову були втягнуті у вир боротьби.

Авторитарні пропагандисти намагалися нав'язати тезу про те, що це була дрібнобуржуазна революція, що трудові колективи були на боці президента, але виступи робітників фабрик, страйки та походи громадян у робочому одязі спростували цю тезу.

Революція – це справа молодих, але це здавалося лише на перший погляд. Вікова категорія під час протестів та номенклатурних акцій була очевидною, хоча опитування в Інтернеті показали, що молоді люди у віці 25-45 років найбільше беруть участь у протестах. Тезу про юнацький характер протестів підхопила державна пропаганда. Але після двох місяців протестів пенсіонери масово вийшли на вулиці. Протест пенсіонерів – це щось нове, чого не спостерігалося на початку акцій. Це стало несподіванкою для усіх і для уряду в першу чергу. Пенсіонери традиційно вважалися електоральною підтримкою президента. Та частина суспільства, яка все ще жила під впливом ідей колишнього СРСР, яка через вік прагне підтримувати стабільність, придивлялася, розмірковувала, а потім багато пенсіонерів вийшли на вулиці, підтримуючи своїх дітей та онуків. Велика кількість пенсіонерів виявилася однією з найбільш бойових груп протестуючих.

Наостанок залишається погодитися з тезою про загальнонаціональний характер революційних демонстрацій та протестів, яку з самого початку озвучували лідери протесту, опозиційні партії, незалежні експерти та спостерігачі. У 2020 році, за усіма ознаками почала існувати соціальна, демографічна єдність нації. Діяльність жінок, пенсіонерів та робітників свідчить про зміну їх ролі у політичному житті пострадянських країн, а підтримка протестів іншими традиційними та новими професійними групами свідчить про загальнонаціональний характер протестів.

Оскільки очевидних соціально-економічних вимог з боку протестуючих немає, чи можливо, що Українська Революція Гідності 2014 року – це новий тип революції? Назва, над якою насміхалися і зневажали в політичному та інформаційному полі Росії, є, мабуть, адекватним описом нинішнього революційного вибуху, оскільки «ферментом» пробудження білорусів було почуття власної гідності, прагнення до свободи.

Висновки. Ніхто не знає, чим закінчатся драматичні та трагічні події 2020 року для Білорусі та білорусів, але деякі довгострокові висновки можна зробити вже тепер.

Найважливішим результатом є відкриття світу білоруської політичної нації [4]. Ми стали свідками великого білоруського вибуху. Спочатку весь світ спостерігав за білоруськими протестами з подивом, а потім із захопленням. Якщо до цього часу багато білорусів все ще вагалися, а інтелектуали дискутавали, чи сформована білоруська нація, то наразі усі сумніви й суперечки завершилися. Цікаво, що під час інавгурації Олександр Лукашенко дещо алегорично заявив те саме: "Білоруси як нація – це вже не діти, ми – народ" [3].

Іноземні експерти в Білорусі погоджуються з цією тезою, відзначаючи той факт, що у 2020 році завершилось формування білоруської політичної нації [4;15]. Серед них – український спостерігач А. Бабченко, який 11 серпня написав: "Як там буде далі і у що все це виллється, не знає ніхто. Але звільнення нації від диктатури, набуття нею самої себе — цінність сама по собі. Навіть, мабуть, головна цінність нації. Навіть якщо Лукашенко й утримає владу — все, нація вже усвідомила, що вона є. Це рівно те, що було на Майдані" [2].

Солідарність білорусів – нове явище для Білорусі в новітній історії. Багато в чому вони змогли проявити себе завдяки новим формам комунікації та творчим формам діяльності: ланцюжку солідарності, прогулянкам та маршам по проспектах та вулицях, акціям у житлових районах тощо.

Ніхто більше не буде називати білоруських жінок слабкою статтю. Це був приклад жінок, які вивели чоловіків на вулиці, жінок, які стали на захист своїх чоловіків від поліції. Приклад Світлани Тихоновської, доля якої зробила її політичним лідером, свідчить про те, як домогосподарка та вчитель англійської мови за короткий час може перерости у вагому політичну фігуру та за збігом обставин виявилось, що гендерні, соціальні та демографічні стереотипи – це не що інше, як наші ідеї.

Білоруська революція зафіксувала "смерть" радянської людини. Робітників та пенсіонерів більше не називають опорою авторитарного режиму. Ті люди, які раніше були серед пенсіонерів та робітників великих промислових підприємств у радянський період, уже не є вирішальним фактором у соціальних та політичних процесах.

Відсутність антикорупційних та соціально-економічних складових у порядку денному виборчої кампанії та протестів, які є настільки типовими для сусідніх країн, лише підкреслює той факт, що першими для протестуючих були не меркантильні, а політичні та духовні причини для прийняття рішення про зміну влади. Морально-духовні чинники були визначальними для спостерігачів подій. Білоруський народ перестав лише хотіти називатися "народом". Він ним вже став. Ми продовжуємо спостерігати нову тенденцію демократичних революційних процесів й

за українським прикладом ми хочемо назвати такі революції "Революціями Гідності".

Незважаючи на полярність поглядів та певний розкол у суспільстві, існує чіткий запит на суверенітет. Сьогодні прихильники С. Тихоновської чи А. Лукашенка зрештою підтримують ідею незалежності Білорусі, і це їх певним чином об'єднує. Сьогодні, не часто, але доводиться чути, що було б добре жити в одній країні, на кшталт СРСР. Трохи частіше, але зустрічаються думки про те, що потрібно стати частиною Росії. Але білоруська політична нація розуміє цінність суверенітету.

Відбулася історична подія – білоруська політична нація була сформована і показана усьому світові, і цей факт тепер мають враховувати всі зовнішні та внутрішні гравці. У геополітичному плані це закріпило перспективи самостійного розвитку Білорусі, адже якщо раніше можна було підписати угоди за спиною людей і повернути курс в ту чи іншу сторону, то тепер усі політичні сили повинні будуть враховувати думку білорусів.

1. Ageeў A. P. Фарміраванне палітычнай эліты БССР у паслясталінскі час вачыма замежных даследчыкаў. *Беларуская мінуўшчына*. 1994. №4. С. 22-23.

2. Бабченко Аркадій. День народження вільної Білорусі. 11 серпня 2020. URL: <https://nv.ua/opinion/belarus-protesty-kakuyu-rol-igrayut-lukashenko-i-tihanovskaya-poslednie-novosti-50105537.html/>

3. Выступленне Аляксандра Лукашэнкі на цырымоніі ўступлення на пасаду Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь. *Беларускае тэлеграфнае агенцтва*. 23 верасня 2020. URL: <https://blr.belta.by/president/view/vystuplenne-aljaksandra-lukashenki-na-tsrymonii-ustuplennja-na-pasadu-prezidenta-respubliki-belarus-92027-2020/>

4. Грабовська Ірина. Білоруська нація – найбільше відкриття 2020 року. *День*. 1 жовтня, 2020. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/biloruskana-ciya-naybilshe-vidkryttya-2020-roku/>

5. Грабовська Ірина. Повстала Білорусь: вісті з Могильова. *День*. 18 серпня 2020. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/povstala-bilorus-visti-z-mogylova/>

6. Затрыманья ў рэгіёнах з 9 па 13 жніўня. Спіс. *Праваабарончы цэнтр "Вясна"*. URL: http://spring96.org/be/news/98892?fbclid=IwAR0t9c3_YGYpvcah6tXjht1BDimUH2Nk4mA-RA08iZ7Ry3ZoHuQhX0WF-Yk/

7. Карбалевич В.И. Александр Лукашенко: политический портрет. *Партизан*, 2010. 718 с.

8. Лукашенко: выборы будут очень интересные, а после выборов будет еще интереснее. *Беларускае тэлеграфнае агенцтва*. 28 июня 2020. URL: <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-vybory-budut-ochen-interesnye-a-posle-vyborov-budet-esche-interesnee-396525-2020/>

9. Лукашэнка: у нас спакойная краіна, але ў Мінску ніяк не можам падумаць, як жыць далей. *Беларускае тэлеграфнае агенцтва*. 15 кастрычніка

2020. URL: <https://blr.belta.by/president/view/lukashenka-u-nas-spakojnaja-kraina-ale-u-minsku-nijak-ne-mozham-padamats-jak-zhyts-dalej-92706-2020/>

10. На протестах в Белоруссии задержали почти 7 тысяч человек. *Интерфакс*. 13 августа 2020 г. URL: <https://www.interfax.ru/world/721581>

11. Позняк: Бабарико больший враг Беларуси, чем Лукашенко. *Telegraf.by*. 24 чэрвеня 2020. URL: <https://telegraf.by/politika/poznyak-babariko-bolshij-vrag-belarusi-chem-lukashenko/>

12. Пазняк Зянон. "Без Канстытуцыі 1994 года немагчыма ўвайсці ў легітымнае прававое поле." *Вызвольны беларускі рух "Вольная Беларусь"*. 13 кастрычніка 2020. URL: https://t.me/volnaja_belarus/

13. Рыгор Астапеня: «Лукашэнка перамагчы не мог ніяк». *Новы час*. 22 кастрычніка 2020. URL: <https://novychas.by/hramadstva/ryhor-astapenja-lukaszenka-peramahczy-ne-moh-nij/>

14. ЦВК зацвердзіла вынікі выбараў: Прэзідэнтам выбраны Лукашэнка. *belarus.by Афіцыйны сайт Беларускага тэлеграфнага агенцтва*. 14 жніўня 2020. URL: https://www.belarus.by/by/press-center/belarus-presidential-election-news/tsvk-zatsverdza-vynk-vybara-prezidentam-vybrany-lukashenka_i_0000117526.html/

15. Шелин Сергей. Белорусскую нацию теперь не отменить: главное в соседней стране уже произошло. *Др.Ру*. 31 августа 2020. URL: https://www.dp.ru/a/2020/08/31/Beloruskuju_naciju_teper/

References

1. Ageeu' A. R. (1994). *Farmiravanne palitychnaj e'lyty BSSR u' paslyastalinski chas vachyma zamezhnykh dasledchykau'* [The formation of the political elite of the BSSR in the post-Stalinist period through the eyes of foreign researchers]. *Belaruskaya minuu'shchyna*. №4. 22-23. (in Belarusian).

2. Babchenko Arkadij (2020). *Den' narodzhennia vil'noi Bilorusi* [Birthday of free Belarus]. 11 serpnia. URL: [https://nv.ua/opinion/belarus-protesty-kakuyu-rol-igrayut-lukashenko-i-tihanovskaya-poslednie-novosti-50105537.html/\(in Ukrainian\)](https://nv.ua/opinion/belarus-protesty-kakuyu-rol-igrayut-lukashenko-i-tihanovskaya-poslednie-novosti-50105537.html/(in Ukrainian)).

3. *Vystuplenne Alyaksandra Lukashenki na cyrymonii u'stuplennya na pasadu Pre'zidehnta Re'spubliki Belarus* [Speech by Alexander Lukashenko at the inauguration ceremony of the President of the Republic of Belarus]. *Belaruskae te'legrafnae agentstva*. 23 verasnya 2020. URL: [https://blr.belta.by/president/view/vystuplenne-aljaksandra-lukashenki-na-tsyrmonii-ustuplennja-na-pasadu-prezidenta-respubliki-belarus-92027-2020/\(in Belarusian\)](https://blr.belta.by/president/view/vystuplenne-aljaksandra-lukashenki-na-tsyrmonii-ustuplennja-na-pasadu-prezidenta-respubliki-belarus-92027-2020/(in Belarusian)).

4. Grabov'ska Iry'na. (2020). *Bilorus'ka naciya – najbil'she vidkry'ttja 2020 roku* [The Belarusian nation is the biggest discovery of 2020]. *Den'*. 1 zhovtnia. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/biloruska-naciya-naybil'she-vidkry'ttja-2020-roku/> (in Ukrainian).

5. Grabov'ska Iry'na. (2020). *Povstala Bilorus': visti z Mohyl'ova* [Belarus has risen: news from Mogilev]. *Den'*. 18 serpnia. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/povstala-bilorus-visti-z-mogylova/> (in Ukrainian).

6. *Zatrymanyja u' re'gionax z 9 pa 13 zhniu'nya. Spis* [Detained in the regions from 9 to 13 August. The list]. *Pravaabaronchy ce'ntr "Vyasna"* URL: http://spring96.org/be/news/98892?fbclid=IwAR0t9c3_YGYpvcah6tXjht1BDimUH2Nk4mA-RA08iZ7Ry3ZoHuQhX0WF-Yk/ (in Belarusian).

7. Karbalevich V.I. (2010). *Aleksandr Lukashenko: politicheskij portret* [Alexander Lukashenko: a political portrait]. *Partizan*. 718 p. (in Russian).

8. *Lukashenko: vybory budut ochen' interesnye, a posle vyborov budet eshhe interesnee* [Lukashenko: the elections will be very interesting, and after the elections it will be even more interesting]. *Belaruskae tehlegrafnae agentstva*. 28 iyunya 2020. URL: <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-vybory-budut-ochen-interesnye-a-posle-vyborov-budet-esche-interesnee-396525-2020/> (in Russian).

9. *Lukashe'nka: u nas spakojnaya kraina, ale u' Minsku niyak ne mozham padumac, yak zhyc dalej* [Lukashenko: we have a quiet country, but in Minsk we can not think how to live]. *Belaruskae te'legrafnae agentstva*. 15 kastychnika 2020. URL: <https://blr.belta.by/president/view/lukashenka-u-nas-spakojnaja-kraina-ale-u-minsku-nijak-ne-mozham-padamats-jak-zhyts-dalej-92706-2020/> (in Belarusian).

10. *Na protestakh v Belorussii zaderzhali pochti 7 tysyach chelovek* [Almost 7 thousand people were detained at the protests in Belarus]. *Interfaks*. 13 avgusta 2020 g. URL: <https://www.interfax.ru/world/721581> (in Russian).

11. *Poznyak: Babariko bol'shij vrag Belarusi, chem Lukashenko* [Poznyak: Babariko is a bigger enemy of Belarus than Lukashenko]. *Telegraf.by*. 24 chervenya 2020. URL: <https://telegraf.by/politika/poznyak-babariko-bolshij-vrag-belarusi-chem-lukashenko/>

12. Paznyak Zyanon. (2020). *"Bez Kanstytucyi 1994 goda nemagchyma uvajsci u legitymnae pravavoe pole."* [Without the 1994 Constitution, it is impossible to enter the legitimate legal field.]. *Vyzvol'ny belaruski rux "Vol'naya Belarus"*. 13 kastychnika. URL: https://t.me/volnaja_belarus/ (in Belarusian).

13. Rygor Astapenya: «*Lukashe'nka peramagchy ne mog niyak*» [Rygor Astapenia: "Lukashenko could not win in any way."]. *Novy chas*. 22 kastychnika 2020. URL: <https://novychas.by/hramadstva/ryhor-astapenja-lukaszenka-peramahczy-ne-moh-nij/> (in Belarusian).

14. *CVK zacverdza vyniki vybaraŭ: Pre'zide'ntam vybrany Lukashe'nka* [The CEC approved the election results: Lukashenko was elected President]. *belarus.by Afitsyjny sajt Belaruskaga te'legrafnaga agentstva*. 14 zhniu'nya 2020. URL: https://www.belarus.by/by/press-center/belarus-presidential-election-news/tsvk-zatsverdza-vynk-vybara-prezidentam-vybrany-lukashenka_i_0000117526.html/ (in Belarusian).

15. Shelin Sergej. (2020). *Beloruskuyu natsiyu teper' ne otmenit': glavnoe v sosednej strane uzhe proizoshlo* [The Belarusian nation can no longer be canceled: the main thing in the neighboring country has already happened]. *Др.Ру*. 31 avgusta. URL: https://www.dp.ru/a/2020/08/31/Beloruskuju_naciju_teper/ (in Russian).